УДК 342.9

ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕФОРМУВАННЯ В КРАЇНАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

Сухонос Володимир Вікторович,
д-р юрид. наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права, теорії та історії держави і права ННІ права,
Сумський державний університет

Волочай Юлія Валеріївна,
студентка І курсу ННІ права,
Сумський державний університет

Реформування можна визначити як процес прогресивних перетворень. Структура реформ багато в чому будується за ієрархічним принципом і на сучасному етапі розпочинається на конституційному рівні. Найбільш відомими прикладами конституційних реформ є Україна, Венесуела, Руанда.

Другий рівень в організації реформ, так чи інакше, торкається питань державного управління, а отже, адміністративного права. Саме на цьому рівні відбувалися реформи в країнах Південно-Східної Азії, де відразу склалися два основні напрямки реформ – демократичний та авторитарний.

Сінгапур та Республіка Корея обрали для себе авторитарний напрямок. Але якщо в основу реформування державного апарату Сінгапуру була закладена боротьба з корупцією та матеріальне заохочення державних службовців, то Південна Корея пішла шляхом створення різноманітних інститутів та установ.

Ключові слова : реформа, правова реформа, адміністративно-правова реформа, конституційна реформа, боротьба із корупцією, виконавча влада, організація державної служби.

Sukhonos V. V. (Jr), Volochay Yu. V. The Experience of Administrative and Legal Reform in the Countries of Southeast Asia. Reformation can be defined as a process of progressive transformation. The structure of reforms is based by a hierarchical principle and at the present stage begins at the constitution. Ukraine, Venezuela, Rwanda are the most famous examples of constitutional reforms.

The second level of organization of reforms relates to issues of public administration and administrative law. Reforms in the countries of Southeast Asia took place it was at this level that. Democratic and authoritarian directions of reforms were immediately developed in this countries were.

Singapore and the Republic of Korea have chosen an authoritarian direction for themselves. The struggle against corruption and the financial encouragement of civil servants has been the basis for the reform of the state apparatus of Singapore. South Korea went the way to create a variety of agencies and institutions.

Keywords : reform, law reform, administrative and law reform, constitutional reform, struggle against corruption, executive power, organization of civil service.

Постановка проблеми. Процес реформування системи органів державної влади та системи місцевого самоврядування, форм і методів їх роботи, який триває в Україні ще з часу проголошення незалежності потребує певного планування і наукового обґрунтування. В цих умовах досвід більшості сучасних держав як європейського, так і інших континентів, значна частина з яких наприкінці XX – початку XXI ст. здійснювали перехід від тоталітарного до демократичного державно-політичного режиму, від централізації до децентралізації, стає вкрай актуальним.

Звісно «сліпе» копіювання означеного досвіду не матиме позитивних результатів. Проте його врахування дозволить нашій державі уникнути багатьох помилок, які можуть стати на заваді формування в Україні демократичної, правової та соціальної держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика реформування державного апарату вже були предметом дослідження радянських [1], вітчизняних [2] та зарубіжних [3] дослідників. Окремі аспекти цієї проблематики були висвітлені у працях, авторами яких були відомі українські правознавці В. Бабкін, Ю. Барабаш, Ю. Гринюк, О. Петришин, В. Сіренко, В. Скрипнюк, О. Скрипнюк, В. Тацій, В. Федоренко, Ю. Шемшученко та ін. До деякої міри цьому питанню приділив і один із співавторів цієї статті [4; 5].

Не применшуючи вищезазначеного доробку, слід мати на увазі, що питання регіонального досвіду адміністративно-правового реформування, а, особливо, що стосується країн Південно-Східної Азії є недостатньо висвітленим в наукових працях.

Цілі і завдання. Саме тому, метою нашої статті буде дослідження досвіду адміністративно-правового реформування, що відбувалося в країнах Південно-Східної Азії. Для досягнення цієї мети слід вирішити наступні взаємопов'язані завдання. По-перше, загалом охарактеризувати категорію реформування. По-друге, дати загальну картину правових реформ у світі. По-третє, на основі досвіду Сінгапуру та Південної Кореї, дослідити особливості адміністративно-правового реформування держави.

Виклад основного матеріалу. За загальним правилом, реформа є перетворенням «будь-якої сторони суспільного життя (засад, інститутів, установ), що не знищує основи існуючої соціальної структури. З формальної точки зору, під реформою розуміється нововведення будь-якого змісту» [6, с. 58], або, за словами «крок, «етап» до кращого» [7, с. 107]. Виходячи з цього, політична теорія і практика визначила реформу як більш-менш прогресивне перетворення [6, с. 58]. Сам же процес таких перетворень можна визначити як реформування.

Сьогодні в Україні існує загальна необхідність суспільних перетворень, яка, за словами О. Ющика, наділяється як особливостями, що притаманні усім пострадянським країнам, так і індивідуальними рисами, які властиві лише сучасному українському суспільству. Саме такі особливості та індивідуальні риси визначають конкретну необхідність правової реформи в Україні, і, отже тактику реформування державних інститутів [8, с. 138–139] у напрямку їхньої оптимізації.

Структура реформ багато в чому будується за ієрархічним принципом і на сучасному етапі розпочинається на конституційному рівні. Зокрема, тут можна згадати досвід України, яка за період свого існування змінила радянську систему правління на президентську республіку, а останню – на змішану. При цьому, остання також неодноразово змінювалася з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську і навпаки [9].

В Латинській Америці найбільш знаменитою реформою була т. зв. «Боліварианська революція», яка була здійснена під проводом У. Чавеса і призвела до зміни системи правління у результаті запровадження нової конституції.

Зокрема, Конституція Республіки Венесуела від 23 січня 1961 р. передбачала, що Президент Республіки призначає та звільняє міністрів (п. 2 ст. 190) [10, с. 46], а самі міністри, згідно ст. 193, безпосередньо є уповноваженими Президента Республіки і разом утворюють раду Міністрів, на засіданнях якої головує глава держави [10, с. 48]. Після ж прийняття Конституції 13 грудня 1999 р., ситуація змінилася. Тепер, згідно п. 3 ст. 239 Конституції Президент призначає та звільняє за поданням Віце-президента з питань виконавчої влади [11]. Таким чином, якщо за конституцією 1961 р. Венесуела була президентською республікою, то після 1999 р. вона стала напівпрезидентською.

В Руанді (Африка) напівпрезидентський характер республіки практично не змінився. Утім якщо Конституція, прийнята 30 травня 1991 р., закріпила положення, згідно якого виконавча влада, відповідно до ст. 35, реалізується Президентом Республіки, який отримує допомогу Уряду, що складається з Прем'єр-міністра та Міністрів [12]. 26 травня 2003 р. на референдумі була затверджена нова Конституція Республіки Руанда, яка поділила виконавчу владу. Згідно ст. 97 Конституції 2003 р. «виконавча влада

повинна уособлюватись у президенті та Кабінеті» [13].

Другий рівень в організації реформ, так чи інакше, торкається питань державного управління, а отже, адміністративного права – галузі права, що регулює суспільні відносини, які виникають у процесі організації та виконавчої діяльності органів державного управління [14, с. 16]. При цьому, під органами державного управління зазвичай розуміються органи виконавчої влади [15, с. 30].

Саме їх реформування було покладене в основу адміністративно-територіальних реформ сучасного типу.

При цьому, відразу в країнах Південно-Східної Азії склалися два основні напрямки реформ – демократичний та авторитарний.

Витоки демократичного напрямку були закладені першим президентом Китайської республіки Сунь Ятсеном. Саме він одним з головних принципів державного будівництва Китайської Республіки вважав народовладдя, відповідно до якого «Уряд повинен навчати народ, сприяючи одержанню ним політичних знань, необхідних для реалізації виборчого права, права усувати посадових осіб, права законодавчої ініціативи та права референдуму» [16, с. 637].

На відміну від демократичних уподобань Сунь Ятсена, інші азіатські мислителі віддавали перевагу авторитаризму та сильним лідерам. Як приклад можна навести засновника незалежного Сінгапуру Лі Куан Ю, який саме на сильних лідерів покладав обов'язок боротьби із корупцією: «Розпочати з проповіді високих моральних принципів та якнайкращих намірів викорінити корупцію – легко. А ось жити відповідно до цих добрих намірів – важко. Для цього потрібні сильні лідери та рішучість боротися з усіма порушниками без будь-якого виключення» [17, с. 158–159].

На відміну від Венесуели та Руанди, Сінгапур не зазнав радикальних змін конституційної системи. Його конституція була прийнята 16 вересня 1963 р. і з тих пір зазнала певних змін, що мали характер конституційних поправок.

На сьогодні Сінгапур, за обсягом валового національного продукту увійшов до двадцяти найбагатших країн світу [18, с. 384], а за рівнем технологічного розвитку – до трійки найрозвинутіших країн, поступившись лише Фінляндії та США [19, с. 13]. Феномен «сінгапурського дива» заслуговує на увагу сучасних державознавців як правозвісник «держави постіндустріального типу», де «…життям правлять інтелект, знання, високоорганізований труд, де немає безробіття й національних проблем (незважаючи на змішення багатьох націй та рас), де народ відчуває гордість за свій розумний (демократично обраний) уряд, своєю країною та і задоволений життям». Багато в чому це «сінгапурське диво» стало можливим завдяки сприятливій для населення господарській та міжнародній політиці, яка проводилась правлячою партією Сінгапуру на чолі із прем'єр-міністром Лі Куан Ю [20, с. 274].

Загальні процеси демократизації торкнулися й Сінгапуру. Перш за все ч. 1 ст. 25 Конституції закріпила, що Прем'єр-міністр та Міністри призначаються Президентом лише з числа парламентарів. Крім того, Міністри призначаються за поданням Прем'єр-міністра [21, с. 701]. Однак таке ставлення до Сінгупуру поділяють далеко не всі. Так, відомий британський письменник та журналіст Уільям Гібсон у 1993 р. відвідавши цю країну, так описав своє враження в журналі «Wired»: «Сінгапур являє собою загальновизнаний досвід побудови держави, керованої скоріше як велика корпорація. Якби в IBM спроміглися обзавестися своєю державою, це держава мала б багато спільного із Сінгапуром. Тут і обов'язок носити білі сорочки, і повна відсутність почуття гумору, провідне місце тут займає конформізм, а творча думка як така тут взагалі у великому дефіциті» [22].

В основу реформування державного апарату Сінгапуру була закладена антикорупційність та матеріальне заохочення державних службовців.

За словами Лі Куан Ю, з 1994 р. в країні розпочалося створення системи, згідно з якою «перегляд жалування міністрів, суддів і високопосадовців став би автоматичним і прив'язаним до суми податків на прибутки, що сплачуються приватним сектором» [17, с. 164]. При цьому, за його словами, «ця формула не означає щорічного автоматичного збільшення жалування, тому що прибутки приватного сектора то підвищуються, то знижуються. Коли у 1995 р. прибутки у приватному секторі знизилися, у 1997 р. було, відповідно, зменшене жалування усіх міністрів та високопосадовців» [17, с. 165]. Зараз оклади високопосадовців країни вираховуються залежно від середніх статків у бізнесі і доходять до 20-25 тис. дол. на місяць. Логіка вирішення даних проблем виявилася досить простою. Політичні лідери і посадові особи мають право отримувати адекватну винагороду залежно від важливості їх посади та отриманих результатів. Їхні прибутки повинні бути порівнянні із заробітною платою керівників відповідного рівня в інших сферах діяльності. Це обов'язкові умови чесного, непідкупного та ефективного уряду.

Тому, у міру поліпшення економічної ситуації і виходу країни на стійкі темпи розвитку, зарплата службовців стала збільшуватися через кожні кілька років, а постійне зростання економіки на 7–10 % на рік протягом кількох десятиліть дозволило перейти на нову систему оплати праці. Вона автоматично пов'язує платню службовців із заробітною платою працівників порівнянного рангу в приватному секторі, збільшуючи або зменшуючи її залежно від доходів підприємців. Заробітна плата представників держсектора встановлена на рівні 2/3 доходу працівників приватного сектора. Крім того, як «бонус» за ефективну роботу чиновники можуть отримати значний «національний бонус», який призначається за результатами оцінки чотирьох показників по завершенні року (зростання реальних медіанних доходів у країні, зростання реальних доходів нижньої 20-персентильної групи, рівня безробіття і реального зростання ВВП).

Одним із принципів державної служби Сінгапуру є здатність до реформування, що полягає в безперервному проведенні державною службою реформ з метою поліпшення її діяльності. Старші посадові особи уважно стежать за тенденціями і нововведеннями в галузі державного управління, що з'являються в розвинених країнах світу, аналізують їх і впроваджують, з урахуванням політичних, економічних, соціальних параметрів країни, найефективніші ідеї та методи. Державні службовці вищого рівня ставлять на перше місце необхідність реформування світогляду чиновників до сприйняття реформ, зацікавивши їх у змінах і в досягненні поставлених цілей. Тільки після цього можна переходити до реформування державної служби. При цьому не слід забувати, що лише постановка цілей не дасть результатів без постійного моніторингу процесу змін [15, с. 22–23].

Майже аналогічною була ситуація і в Республіці Корея, де 19 квітня 1960 року припинив своє існування режим героя війни з КНДР Лі Син Мана. Були проведені певні ліберальні реформи, які, утім не мали успіху і 16 травня 1961 року до влади прийшла Верховна рада національної реконструкції. Наприкінці 1963 року були проведені загальні парламентські вибори, на яких перемогу одержала Демократична республіканська партія на чолі з генералом Паком Чжон Хі. Висунувши політичні гасла національного відродження, зміцнивши самосвідомість та самоврядування, Пак був твердо переконаним, що «…в соціально-економічних умовах Азії економічне процвітання є можливим лише на основі тоталітаризму з його обмеженням демократичних процесів на користь прискорення економічного зростання» [23, с. 364].

В результаті в Південній Кореї встановився авторитарний режим модернізаційного типу, метою якого було проведення відповідної соціальної та, перш за все, економічної модернізації.

Відомий радянський журналіст С. Агафонов щодо цього писав: «Замість абстрактної демократії народу було запропоновано конкретний план економічної стабілізації, який, не обіцяючи свободи, відкривав реальну можливість вирватися з злиднів та отримати достатньо «хліба насущного»… З самого початку у південнокорейської військової диктатури визначилася свого роду «економічна спеціалізація», а репресивні інститути, зорієнтовані на придушення інакомислення, відігравали другорядну функцію, забезпечуючи спокійний соціальний фон для інтенсивної економічної діяльності. В голодну пору про демократію ніхто на рівні масової свідомості не журився» [24, с. 110].

В результаті цих заходів Південна Корея перетворилася на потужну індустріальну країну і на 1980 р. частка промислових галузей у складі ВНП перевищила 40 %. Крім того, економіка почала переорієнтовуватись з імпорту на експорт і в міністерстві торгівлі та промисловості було створено спеціальне бюро з оцінки експортної ситуації, що детально аналізувало досягнення окремих фірм у сфері експортних показників.

За всіма цими кроками стояв уряд на чолі з Президентом Паком Чжон Хі.

Проте успіхи економічної модернізації не могли заслонити того факту, що вони перш за все забезпечуються за рахунок істотного державного впливу, за рахунок потужної авторитарної влади. Це певною мірою обтяжувало південнокорейське суспільство і проти режиму почали виступати широкі верстви міського населення (перш за все – студенти). Однак широкого антиавторитарного фронту створено не було і Пак Чжон Хі залишався на посаді глави держави аж до 26 жовтня 1979 р., коли його було вбито директором Центрального Розвідувального Управління Республіки Корея колишнім генералом Кімом Чеджу.

Після цього вбивства політична ситуація в країні загострилась і в травні 1980 р. було запроваджено військовий стан, закриті усі університети, заборонені мітинги та демонстрації, встановлена цензура та заарештовані лідери опозиції.

1 вересня 1980 р. Президентом Республіки Корея став генерал Чон Ду Хван. Його «спадкоємцем» повинен був стати генерал Ро Де У. І хоча термін президентських повноважень Чон Ду Хвана завершувався у 1988 році, Ро Де У кинув йому виклик: 29 червня 1987 р. він опублікував «Декларацію демократичних реформ», що передбачала прямі вибори президента. Як згодом згадував сам генерал: «У відповідь на зростаюче прагнення народу до демократизації суспільства згідно з досягнутим рівнем економічного розвитку 29 червня 1987 року я опублікував «Декларацію демократичних реформ», що дала поштовх стрімким змінам в нашій республіці. Мета цих змін – демонтаж старої авторитарної системи і запровадження справжньої демократії» [25].

На перших демократичних виборах 16 грудня 1987 р. Ро Де У став Президентом Республіки Корея, отримавши 36,6 % голосів виборців. У 1993 р. втратив посаду, а згодом його було притягнуто до кримінальної відповідальності за корупційні дії та державну зраду.

Наступним Президентом Республіки Корея у 1993 р. став Кім Йон Сам. Саме він розпочав боротьбу з корупцією в державному апараті (зокрема, він наказав заарештувати за корупційні дії колишніх президентів Чон Ду Хвана та Ро Де У) та зажадав, щоб військові та урядові посадові особи почали публікувати свої фінансові звіти. Проте особливих успіхів він не досяг і в грудні 1997 р. Президентом Республіки Корея було обрано Кім Де Чжуна.

В цей момент країна знаходилася в глибокій економічній та політико-управлінській кризі. Зокрема владні повноваження були розподілені між президентом та однопалатним парламентом, а політичне життя характеризувалося своєрідною «персоналізацією» при слабкій ролі політичних партій. У сфері ж державного управління існувала традиція поєднання чиновницьких та міністерських посад. Крім того, велика чисельність державних службовців нівелювалася підозрами їх у «кумівстві» та корупції.

Зіткнувшись з цими труднощами, адміністрація Кім Де Чжуна тричі провела реструктуризацію державного апарату.

Перш за все, 7 січня 1998 р. Кім Де Чжун створив Комітет з реформування державного адміністративного управління. Комітет складався з 22 членів. Провівши публічні слухання та консультації з вищими державними органами, він 18 лютого 1998 р. завершив розробку програми перебудови державного управління. Згідно неї передбачалося три глобальні реорганізації державного апарату.

Перша перебудова державного управління була проведена відразу ж після приходу до влади нового Президента у лютому 1998 р. Зокрема, були встановлені наступні цілі такої реструктуризації: по-перше, зміцнити демократію й відкритість; по-друге, стимулювати розвиток приватного сектору і сприяти продуктивності й конкурентноздатності держави; по-третє, подолати економічну кризу [26, с. 458–460].

В рамках перебудови при Президенті була створена Комісія з планування й бюджету з метою зміцніти президентське керівництво, замінивши механізми, за яких бюджетні функції були поділені між Планово-бюджетною комісією при Президенті Республіки Кореї та Бюджетним управлінням, що входить до складу Міністерства фінансів та економіки. І хоча така реформа пропонувалася давно, проте, на думку південнокорейських учених Х. Чона, Д.-К. Кіма та К. Кіма, а також спеціаліста із Всесвітнього банку Дж. Рінна, її проведення блокувала тодішня опозиційна партія, що «…побоювалась надмірного посилення президентської влади» [26, с. 459].

Крім того, у ході перебудови знову була здійснена спроба надати відомчим мандатам більш раціональний характер. Зокрема, Міністерство державного управління та Міністерство внутрішніх справ були об’єднані в одне Міністерство державного управління та внутрішніх справ.

Друга перебудова державного управління у травні 1999 р. була проведена з метою розшарувати повноваження різних міністерств задля усунення напруги, пов’язаної з дублюванням ними функцій. Результатом цієї перебудови стало активне скорочення співробітників державного апарату, а також прийняття на озброєння більш зрілого підходу до раціоналізації управління у поєднанні з чітким прагненням перекласти відповідальність за видання певних послуг приватному сектору та місцевому самоврядуванню.

Зокрема, при Президенті Республіки була створена Комісія з питань державної служби, метою діяльності якої було збереження особливого характеру й нейтралітету при призначенні державних службовців. Задля цього Міністерством державного управління та внутрішніх справ Комісії були передана відповідальність за кадрову політику та відбір державних службовців для призначення на посади.

На сьогодні Комісія з питань державної служби формулює та розробляє основні напрямки політики у сфері управління кадрами та системи

оплати праці, контролює виконання та перегляд законів, а також президентських декретів, що стосуються кадрових питань. Вона розглядає питання стосовно призначення та кар'єрного росту державних службовців вищої ланки, розробляє, застосовує й реалізує систему відкритого та змагального призначення на посади. Крім того, означена Комісія проводить консультації з відбору кандидатів на вищі посади у системі державної служби, призначення на які повинно здійснюватися на відкритій конкурсній основі, а також встановлювати кваліфікаційні та інші вимоги для цих посад. І, нарешті, саме Комісія з питань державної служби перевіряє діяльність персоналу та здійснює нагляд за роботою кадрових служб виконавчих органів.

Третя реструктуризація уряду була проведена у січні 2001 р., коли Президентська комісія у справах жінок була реорганізована у міністерство статевої рівності [26, с. 460–461].

Крім того, у квітні 1998 року при Президенті Республіка Корея було створено Комітет з питань реформи державного регулювання. Він являв собою постійний орган, завданням якого був розгляд нормативних актів та визначення основних напрямків політики реформування у сфері державного регулювання. В перший рік свого існування Комітет відмінив 5430 адміністративних нормативних актів, вдосконалив 2411 з 11125 існуючих адміністративних нормативних актів. У 1999 р. Комітет відмінив ще 503 із 6820 нормативних актів, що залишилися з минулого, а з 2000 р. – зосередив свою увагу на якості нормативних актів [26, с. 473].

З метою подолання негативних явищ у діяльності державного апарату, Кім Де Чжун у 1999 р. сформував при Президенті Республіка Корея Консультативну раду з питань боротьби з корупцією. Саме вона розробила законопроект по боротьбі з корупцією, яким не лише закріпила кодекс поведінки державних службовців, а й систему захисту інформаторів.

В результаті таких реформ число посадових осіб рангу міністра скоротилося з 33 до 24. Були ліквідовані посади 4 помічників міністра, 16 – керівників управлінь, 74 – директори бюро та 136 – директорів відділів [26, с. 129]. Таке скорочення не могло не позначитись на якості роботи державного апарату: була запроваджена державна технологія електронного урядування (електронного уряду) та реалізовано принцип «одного вікна», коли в одному місці надаються різні види управлінських послуг.

Висновки. Таким чином, досвід адміністративно-правового реформування в країнах Південно-Східної Азії наголошує на можливості зміни організації державного управління. Водночас, слід констатувати, що на специфіка країн Південно-Східної Азії багато в чому мала авторитарний характер. Саме тому процеси реформування багато в чому залежали від волі авторитарних президентів та прем'єр-міністрів, а, отже, мали занадто суб'єктивний характер.

Використана література :

1. Каминский С. А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С. А. Каминский. – М. : Главная ред. восточной лит. изд-ва «Наука», 1981. – 152 с.

2. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : монографія / В. П. Горбатенко. – К. : Видавничий центр «Академія»,1999. – 240 с.

3. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучений цивилизаций / Ш. Эйзенштадт ; пер. с англ. А. В. Гордона; под ред. Б. С. Ерасова. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.

4. Сухонос В. В. Влада глави держави в умовах республіки / В. В. Сухонос // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2013. – № 2 (30). – С. 45–49.

5. Сухонос В. В. Глава держави в умовах республіки як глава виконавчої влади / В. В. Сухонос // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1077. – Серія «Право». – С. 11–15.

6. Бовин А. Е. Реформа / А. Е. Бовин // БСЭ : в 30 т. / ред.: А. М. Прохоров, Л. С. Шаумян, Г. В. Келдыш и др. – 3-е изд. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1969–1978. – Т. 22 : Ремень – Сафи. – 1975. – С. 58–59.

7. Ленин В. И. Как не следует писать резолюций / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Издательство политической литературы, 1965–1975. – Т. 15: февраль – июнь 1907. – 1972 – С. 89–112. – (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).

8. Ющик О. І. Правова реформа: загальні поняття, проблеми здійснення в Україні / О. І. Ющик– К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. – 191 с.

9. Лекція професора В. Сухоноса: «Конституційна реформа в Україні» // Право України. – 2014. – № 7. – С. 186–197.

10. Конституции стран, развивающихся по капиталистическому пути : учеб. пособие / сост. В. В. Маклаков ; отв. ред. А. А. Мишин. – М. : ВЮЗИ, 1975. – 140 с.

11. Constitution of the Bolivarian Republic of Venezuela (in English translation from the original legal text) [Electronic resource]. – Access mode : http: //www.vheadline.com/printer_news.asp?id=6831.

12. Rwanda – Constitution (Adopted on: 30 May 1991) (ICL Document Status: 30 May 1991) [Electronic resource]. – Access mode : http: //www.oefre.unibe.ch/law/icl/rw00000_.html.

13. The constitution of the Republic of Rwanda [Electronic resource]. – Access mode : http://www.cjcr.gov.rw/eng/constitution_eng.doc.

14. Барихин А. Б. Большая юридическая энциклопедия / А. Б. Барихин. – М. : Книжный мир, 2010. – 960 с. – (Серия «Профессиональные справочники и энциклопедии»).

15. Сухонос В. В. Глава держави у державному механізмі : конституційно-правовий статус : монографія / В. В. Сухонос. – С. : Еллада-S, 2015. – 304 с.

16. Сунь Ятсен. Избранные произведения / отв. ред. С. Л. Тихвинский. – 2-е изд., исправ. и доп. – М. : Наука, 1985. – 784 с.

17. Ли Куан Ю. Сингапурская история: 1965 – 2000 гг. : из третьего мира – в первый / Ли Куан Ю ; пер. с англ. А. В. Бонь. – М. : МГИМО-Университет, 2010. – 657 с. – (Приложение к «Вестнику МГИМО-Университета»).

18. Моисеева Л. А. История цивилизаций : курс лекций / Л. А. Моисеева– Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 416 с. – (Серия «Учебники, учебные пособия»).

19. Химанен П. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель / П. Химанен, М. Кастельс ; пер. с англ. А. Калинина. – М. : Логос, 2002. – 224 с.

20. Карагодин Н. А. Проблемы выбора рациональной экономической стратегии / Н. А. Карагодин // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / Г. И. Мирский, К. Л. Майданик, Т. Е. Ворожейкина и др.; под ред. В. Г. Хороса. – М. : Наука, 1996. – С. 268–276.

21. Конституции государств Азии : в 3 т. / ред. Т. Я. Хабриева. – М. : НОРМА, 2010–2010. – Т. 3: Дальний Восток. – 2010. – 1040 с.

22. Гибсон У. Диснейленд со смертной казнью. Часть 1 [Электронный ресурс] / Уильям Гибсон; пер. с англ. А. Склярова // Русская Фабула. – 2015. – 28 марта. – Режим доступа : http://rufabula.com/author/sklyarov/423.

23. Вагман И. Я. 100 знаменитых тиранов / И. Я. Вагман, Н. В. Вукина, В. В. Мирошникова. – Х. : Фолио, 2003. – 510 с. – (100 знаменитых).

24. Мирский Г. И. «Корейское чудо» (Южная Корея 60-х – 70-х годов) / Г. И. Мирский // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / под ред. В. Г. Хороса. – М. : Наука, 1996. – С. 108–114.

25. Ро Дэ У. Азия открыта ветрам перемен : интервью с президентом Южной Кореи Ро Дэ У / беседовал Владимир Дунаев // Литературная газета. – 1990. – 18 июля. – С. 14.

26. Мэннинг Н. Реформа государственного управления: международный опыт / Ник Мэнинг, Нил Парисон ; пер. с англ. под ред. Г. Н. Чепыгова. – М. : Весь мир, 2003. – 496 с.